วิชาที่ 5 การจัดการความรู้และนวัตกรรมชุมชนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

(Knowledge Management and Community Innovation for Sustainable Development)

5.1 ทฤษฎีและแนวคิดการจัดการความรู้ในบริบทชุมชน

(Knowledge Management Theory in Community Context)

ในโลกที่ความรู้กลายเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าสูงสุดในการขับเคลื่อนการพัฒนาทุกระดับ การทำความเข้าใจว่าความรู้คืออะไร เกิดขึ้นอย่างไร และสามารถจัดการให้เกิดประโยชน์สูงสุดได้อย่างไร จึงเป็นรากฐานสำคัญสำหรับชุมชนที่ต้องการพัฒนาตนเองอย่างยั่งยืน การจัดการความรู้ในบริบทชุมชนมีความแตกต่างจากการจัดการความรู้ในองค์กรธุรกิจอย่างมีนัยสำคัญ เพราะชุมชนมีความซับซ้อนทางสังคมและวัฒนธรรมที่เฉพาะตัว มีความรู้ที่สะสมมาหลายชั่วอายุคนซึ่งฝังอยู่ในวิถีชีวิตและการปฏิบัติ และมีเป้าหมายที่ครอบคลุมทั้งมิติเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมไปพร้อมกัน

ความรู้ฝังลึกและความรู้ชัดแจ้ง รากฐานของการจัดการความรู้

ทฤษฎีที่มีอิทธิพลมากที่สุดในสาขาการจัดการความรู้คือแนวคิดของ Ikujiro Nonaka และ Hirotaka Takeuchi ที่แยกแยะความรู้ออกเป็นสองประเภทหลัก ประเภทแรกคือความรู้ฝังลึก (Tacit Knowledge) ซึ่งเป็นความรู้ที่อยู่ในตัวบุคคล ยากต่อการถ่ายทอดด้วยคำพูดหรือการเขียน และเกิดจากประสบการณ์ การฝึกฝน และการสังเกตสั่งสมมาอย่างยาวนาน ความรู้ประเภทนี้รวมถึงทักษะการฝีมือที่ช่างผู้เชี่ยวชาญแสดงออกมาได้อย่างอัตโนมัติ ความสามารถในการอ่านสัญญาณของธรรมชาติของเกษตรกรที่มีประสบการณ์ หรือความเข้าใจเชิงลึกเกี่ยวกับสมุนไพรที่หมอพื้นบ้านสั่งสมมาตลอดชีวิต ในบริบทชุมชนไทย ความรู้ฝังลึกเป็นส่วนสำคัญที่สุดของภูมิปัญญาท้องถิ่น และมักตกอยู่ในความเสี่ยงต่อการสูญหายเมื่อผู้ที่ทรงความรู้ล่วงลับไปโดยไม่มีการถ่ายทอด

ประเภทที่สองคือความรู้ชัดแจ้ง (Explicit Knowledge) ซึ่งเป็นความรู้ที่สามารถแสดงออกและถ่ายทอดได้ผ่านภาษา สูตร ขั้นตอน ตำรา และเอกสารต่าง ๆ ความรู้ประเภทนี้สามารถจัดเก็บในฐานข้อมูล แบ่งปันผ่านสื่อ และนำไปใช้โดยผู้ที่ไม่เคยมีประสบการณ์โดยตรงได้ ความท้าทายที่ชุมชนเผชิญคือการแปลงความรู้ฝังลึกที่มีคุณค่ามหาศาลให้กลายเป็นความรู้ชัดแจ้งที่สามารถถ่ายทอดและอนุรักษ์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยไม่สูญเสียความละเอียดอ่อนและความลึกซึ้งที่ทำให้ความรู้นั้นมีคุณค่า

SECI Model กระบวนการสร้างความรู้อย่างเป็นระบบ

Nonaka และ Takeuchi พัฒนา SECI Model เพื่ออธิบายกระบวนการที่ความรู้ถูกสร้างและแปลงรูปในองค์กรและชุมชน ประกอบด้วยสี่กระบวนการหลักที่หมุนวนต่อเนื่อง กระบวนการแรกคือการแลกเปลี่ยนความรู้ฝังลึกระหว่างบุคคล (Socialization) ซึ่งเกิดขึ้นผ่านการสังเกต การเลียนแบบ และการทำงานร่วมกัน เช่น การที่เยาวชนทำงานเคียงข้างช่างทอผ้าผู้มีประสบการณ์และค่อย ๆ ซึมซับทักษะโดยไม่ต้องมีคำอธิบาย กระบวนการที่สองคือการแปลงความรู้ฝังลึกให้เป็นความรู้ชัดแจ้ง (Externalization) เช่น การบันทึกตำรายาสมุนไพรหรือการจัดทำคู่มือการทำเกษตรอินทรีย์ตามภูมิปัญญาท้องถิ่น กระบวนการที่สามคือการรวมความรู้ชัดแจ้งจากหลายแหล่งเข้าด้วยกัน (Combination) และกระบวนการที่สี่คือการนำความรู้ชัดแจ้งกลับไปสู่การปฏิบัติจนกลายเป็นทักษะฝังลึกในตัวบุคคล (Internalization) การทำความเข้าใจกระบวนการ SECI ช่วยให้ชุมชนสามารถออกแบบกิจกรรมและระบบที่สนับสนุนการสร้างและหมุนเวียนความรู้ได้อย่างมีเจตนาและมีประสิทธิภาพ

ชุมชนแห่งการปฏิบัติ กลไกธรรมชาติของการแบ่งปันความรู้

Etienne Wenger พัฒนาแนวคิด "ชุมชนแห่งการปฏิบัติ" (Community of Practice หรือ CoP) ซึ่งอธิบายกลุ่มคนที่มีความสนใจหรือความเชี่ยวชาญร่วมกัน และเรียนรู้วิธีทำสิ่งนั้นให้ดีขึ้นผ่านการปฏิสัมพันธ์กันอย่างสม่ำเสมอ แนวคิดนี้มีความสอดคล้องอย่างลึกซึ้งกับรูปแบบการถ่ายทอดความรู้ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติในชุมชนไทย ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มช่างทอผ้าที่พบกันเพื่อแลกเปลี่ยนเทคนิค กลุ่มเกษตรกรที่ร่วมกันแก้ปัญหาในไร่นา หรือกลุ่มหมอพื้นบ้านที่ปรึกษาหารือเรื่องการรักษาผู้ป่วย

ชุมชนแห่งการปฏิบัติมีองค์ประกอบสามส่วนที่สำคัญ ได้แก่ โดเมน (Domain) คือขอบเขตความรู้และความสนใจร่วมที่กำหนดอัตลักษณ์ของกลุ่ม ชุมชน (Community) คือความสัมพันธ์และการปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก และการปฏิบัติ (Practice) คือองค์ความรู้ เทคนิค และวิธีการที่สมาชิกพัฒนาและแบ่งปันกัน การสนับสนุนชุมชนแห่งการปฏิบัติที่มีอยู่แล้วในชุมชน และการสร้างเงื่อนไขที่เอื้อต่อการเกิดชุมชนแห่งการปฏิบัติใหม่ เป็นกลยุทธ์สำคัญของการจัดการความรู้ชุมชนที่มีประสิทธิภาพ

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะฐานความรู้ที่ต้องการการจัดการเชิงระบบ

ในบริบทของชุมชนไทยและชุมชนในประเทศกำลังพัฒนาทั่วโลก ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นฐานความรู้ที่มีความสมบูรณ์และลึกซึ้งอย่างยิ่ง แต่มักขาดระบบการจัดการที่ทำให้ความรู้เหล่านั้นเข้าถึงได้ง่าย ถ่ายทอดได้อย่างมีประสิทธิภาพ และพัฒนาต่อยอดได้อย่างเป็นระบบ การจัดการความรู้ท้องถิ่นในความหมายที่ลึกที่สุดจึงไม่ใช่เพียงการบันทึกและเก็บรักษา แต่คือการสร้างระบบที่ทำให้ความรู้มีชีวิต หมุนเวียน และเติบโตในชุมชนต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง โดยรักษาคุณค่าและความหมายดั้งเดิมไว้ในขณะที่เปิดรับการพัฒนาและปรับตัวตามบริบทที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นหัวใจของการจัดการความรู้ชุมชนที่นำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง

5.2 กระบวนการสร้าง จัดเก็บ และแบ่งปันความรู้ในชุมชน (Knowledge Creation, Storage, and Sharing Processes)

ความรู้ในชุมชนไม่ได้ดำรงอยู่อย่างนิ่งเฉย แต่เป็นสิ่งที่มีพลวัตและต้องการการดูแลอย่างต่อเนื่อง เหมือนกับสิ่งมีชีวิตที่ต้องการสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมจึงจะเจริญงอกงามได้ กระบวนการสร้าง จัดเก็บ และแบ่งปันความรู้จึงเป็นหัวใจของระบบการจัดการความรู้ชุมชนที่มีประสิทธิภาพ เพราะหากขาดกระบวนการใดกระบวนการหนึ่ง ความรู้ก็จะหยุดนิ่ง เสื่อมสลาย หรือกระจุกตัวอยู่ในมือของคนกลุ่มเล็ก ๆ แทนที่จะเป็นสมบัติร่วมที่ทุกคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและพัฒนาต่อยอดได้ การทำความเข้าใจกระบวนการทั้งสามอย่างลึกซึ้งจึงเป็นรากฐานสำคัญของการสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ที่ยั่งยืน

กระบวนการสร้างความรู้ในชุมชน

ความรู้ใหม่ในชุมชนไม่ได้เกิดขึ้นจากสุญญากาศ แต่เกิดจากการที่สมาชิกชุมชนเผชิญกับสถานการณ์ใหม่ ปัญหาที่ต้องแก้ไข หรือโอกาสที่ต้องฉวยใช้ แล้วนำความรู้และประสบการณ์เดิมมาปรับใช้ ทดลอง และสะท้อนคิดจนได้ความเข้าใจใหม่ที่มีคุณค่า กระบวนการสร้างความรู้ในชุมชนจึงมักเกิดขึ้นในบริบทของการปฏิบัติจริง ไม่ใช่ในห้องเรียนหรือห้องทดลอง

ชุมชนเกษตรกรรมสร้างความรู้ใหม่เมื่อเผชิญกับการระบาดของโรคพืชชนิดใหม่ และต้องทดลองใช้สมุนไพรและวิธีการต่าง ๆ จนพบแนวทางที่ได้ผล ชุมชนหัตถกรรมสร้างความรู้ใหม่เมื่อทดลองผสมสีย้อมธรรมชาติในสัดส่วนและกระบวนการใหม่จนได้เฉดสีที่ไม่เคยมีมาก่อน และชุมชนในพื้นที่ภัยพิบัติสร้างความรู้ใหม่เมื่อต้องคิดค้นวิธีการฟื้นฟูที่ดินและแหล่งน้ำหลังเหตุการณ์รุนแรง ความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติจริงและการแก้ปัญหาในชีวิตจริงเช่นนี้มักมีความเกี่ยวข้องและนำไปใช้ได้โดยตรงกว่าความรู้ที่ถ่ายทอดมาจากภายนอก

เงื่อนไขสำคัญที่ส่งเสริมการสร้างความรู้ในชุมชนประกอบด้วยการมีพื้นที่ปลอดภัยสำหรับการทดลองและความผิดพลาด บรรยากาศที่ส่งเสริมการตั้งคำถามและการคิดนอกกรอบ การมีช่องทางสำหรับการแลกเปลี่ยนความคิดและประสบการณ์อย่างเป็นระบบ และการที่ชุมชนให้คุณค่ากับการเรียนรู้และนวัตกรรมในฐานะส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมองค์กร ผู้นำชุมชนมีบทบาทสำคัญในการสร้างเงื่อนไขเหล่านี้และในการเป็นแบบอย่างของการเรียนรู้และการเปิดรับความคิดใหม่

กระบวนการจัดเก็บความรู้ รูปแบบดั้งเดิมและดิจิทัล

การจัดเก็บความรู้ในชุมชนดั้งเดิมดำเนินการผ่านหลายช่องทางที่พัฒนาขึ้นตามบริบทและทรัพยากรที่มีอยู่ ช่องทางที่สำคัญที่สุดคือตัวมนุษย์เองในฐานะผู้ทรงความรู้ ปราชญ์ชาวบ้าน หมอพื้นบ้าน ช่างฝีมือ และผู้อาวุโสในชุมชนล้วนเป็นคลังความรู้ที่มีชีวิต การรักษาให้บุคคลเหล่านี้มีสถานะที่ได้รับการเคารพและมีโอกาสในการถ่ายทอดความรู้จึงเป็นการ "จัดเก็บ" ความรู้รูปแบบหนึ่งที่มีประสิทธิภาพสูงมาก นอกจากนี้ยังมีการจัดเก็บในรูปของตำรา

ตำนาน บทเพลง พิธีกรรม และโครงสร้างทางกายภาพของชุมชน ซึ่งแต่ละรูปแบบเก็บรักษาความรู้ประเภทที่แตกต่างกัน

ในยุคดิจิทัล เครื่องมือและระบบการจัดเก็บความรู้ที่มีประสิทธิภาพสูงและต้นทุนต่ำได้เข้ามาเปิดโอกาสใหม่สำหรับชุมชน การบันทึกวิดีโอทักษะและกระบวนการที่ยากต่อการอธิบายด้วยคำพูด การจัดทำฐานข้อมูลสมุนไพรและพืชพื้นบ้านพร้อมรูปภาพและข้อมูลสรรพคุณ การสร้างแผนที่ดิจิทัลที่บันทึกแหล่งทรัพยากรและภูมิปัญญาท้องถิ่น และการใช้แพลตฟอร์มโซเชียลมีเดียเป็นพื้นที่สะสมและแลกเปลี่ยนความรู้ ล้วนเป็นเครื่องมือที่ชุมชนหลายแห่งในไทยเริ่มนำมาใช้อย่างสร้างสรรค์

ศูนย์เรียนรู้ชุมชน (Community Learning Centers) ที่กระจายอยู่ทั่วประเทศเป็นโครงสร้างพื้นฐานสำคัญของการจัดเก็บและเผยแพร่ความรู้ชุมชน ศูนย์เรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพไม่ได้เป็นเพียงสถานที่เก็บหนังสือและเอกสาร แต่เป็นพื้นที่มีชีวิตที่สมาชิกชุมชนมารวมตัวกัน แลกเปลี่ยนความรู้ ทดลองสิ่งใหม่ และสร้างความรู้ร่วมกัน ความสำเร็จของศูนย์เรียนรู้ขึ้นอยู่กับการที่ชุมชนเป็นเจ้าของและมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการอย่างแท้จริง ไม่ใช่เพียงสถานที่ที่หน่วยงานราชการจัดตั้งให้แล้วชุมชนรอรับบริการ

กระบวนการแบ่งปันความรู้ในชุมชน

การแบ่งปันความรู้เป็นกระบวนการที่มีความละเอียดอ่อนและต้องการการออกแบบอย่างรอบคอบ เพราะการแบ่งปันความรู้ไม่ได้เกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติเพียงเพราะมีความรู้อยู่และมีช่องทางการสื่อสาร แต่ต้องการแรงจูงใจที่เหมาะสม ความไว้วางใจระหว่างสมาชิก และกระบวนการที่ออกแบบมาให้เหมาะกับลักษณะของความรู้และบริบทของชุมชน

รูปแบบการแบ่งปันความรู้ที่มีประสิทธิภาพในชุมชนมีหลากหลาย การประชุมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ (Knowledge Sharing Sessions) ที่จัดอย่างสม่ำเสมอและมีบรรยากาศที่เปิดกว้างและไม่เป็นทางการ ช่วยให้สมาชิกสามารถแบ่งปันทั้งความสำเร็จและความล้มเหลวโดยไม่ต้องกลัวการตัดสิน การศึกษาดูงานระหว่างชุมชน (Community Exchange Visits) ที่ให้สมาชิกได้เห็นและสัมผัสกับการปฏิบัติที่ดีของชุมชนอื่น ช่วยกระตุ้นแรงบันดาลใจและการนำแนวคิดใหม่มาประยุกต์ใช้ในบริบทของตนเอง การสร้างระบบพี่เลี้ยงความรู้ (Knowledge Mentoring) ที่เชื่อมโยงผู้ทรงความรู้กับผู้ต้องการเรียนรู้อย่างเป็นระบบ ช่วยให้การถ่ายทอดความรู้ฝังลึกเกิดขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพ

อุปสรรคสำคัญของการแบ่งปันความรู้ในชุมชนที่ต้องได้รับการจัดการอย่างรอบคอบ ได้แก่ ความไม่ไว้วางใจระหว่างสมาชิก ความกลัวว่าการแบ่งปันความรู้จะทำให้ตนเองสูญเสียความได้เปรียบในการแข่งขัน ความแตกต่างทางสถานะและอำนาจที่ทำให้บางคนไม่กล้าแสดงความรู้ต่อหน้าผู้มีอำนาจ และการขาดเวลาและทรัพยากรในการเข้าร่วมกิจกรรมแบ่งปันความรู้ การออกแบบระบบการจัดการความรู้ที่ดีต้องตระหนักถึงอุปสรรคเหล่านี้และสร้าง

กลไกในการลดหรือขจัดอุปสรรคเหล่านั้นอย่างเป็นรูปธรรม เพื่อให้ความรู้ไหลเวียนอย่างเสรีและเกิดประโยชน์สูงสุดแก่ทุกคนในชุมชนอย่างแท้จริง

5.3 นวัตกรรมชุมชนและกระบวนการสร้างสรรค์จากฐานท้องถิ่น (Community Innovation and Local-Based Creative Processes)

คำว่า "นวัตกรรม" ในความเข้าใจของคนทั่วไปมักถูกผูกโยงกับห้องปฏิบัติการไฮเทค บริษัทเทคโนโลยีขนาดใหญ่ หรือนักวิทยาศาสตร์ที่มีการศึกษาสูง แต่ในความเป็นจริง นวัตกรรมที่มีความหมายและมีผลกระทบต่อชีวิตผู้คนมากที่สุดจำนวนมากเกิดขึ้นในชุมชนท้องถิ่น โดยคนธรรมดาที่เผชิญกับปัญหาจริงและคิดหาทางแก้ไขด้วยทรัพยากรที่มีอยู่ในมือ นวัตกรรมชุมชนจึงไม่ใช่แนวคิดแปลกใหม่ แต่เป็นกระบวนการที่ดำเนินมาตลอดประวัติศาสตร์มนุษย์ เพียงแต่ในยุคปัจจุบันเราเริ่มมีความเข้าใจที่ชัดเจนขึ้นว่ากระบวนการนี้ทำงานอย่างไร และจะสนับสนุนให้เกิดขึ้นได้บ่อยและมีคุณภาพสูงขึ้นได้อย่างไร

ความหมายและประเภทของนวัตกรรมชุมชน

นวัตกรรมชุมชนหมายถึงการนำความรู้ ทรัพยากร และความคิดสร้างสรรค์ของชุมชนมาพัฒนาเป็นสิ่งใหม่หรือวิธีการใหม่ที่ตอบสนองต่อความต้องการและแก้ปัญหาของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพมากกว่าเดิม นวัตกรรมชุมชนมีหลายประเภทที่ครอบคลุมมิติต่าง ๆ ของชีวิตชุมชน

นวัตกรรมผลิตภัณฑ์ (Product Innovation) คือการพัฒนาสินค้าหรือบริการใหม่จากฐานความรู้ท้องถิ่น เช่น การนำสมุนไพรพื้นบ้านมาพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์ดูแลสุขภาพที่มีมาตรฐาน การนำวัสดุธรรมชาติในท้องถิ่นมาพัฒนาเป็นบรรจุภัณฑ์ที่ย่อยสลายได้ หรือการนำลวดลายหัตถกรรมดั้งเดิมมาประยุกต์ใช้กับผลิตภัณฑ์ร่วมสมัยที่ตลาดต้องการ นวัตกรรมกระบวนการ (Process Innovation) คือการพัฒนาวิธีการทำงานใหม่ที่มีประสิทธิภาพสูงขึ้น เช่น การพัฒนาระบบการจัดการน้ำชุมชนที่ผสมผสานภูมิปัญญาดั้งเดิมกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ หรือการพัฒนากระบวนการแปรรูปอาหารพื้นบ้านที่ลดของเสียและเพิ่มมูลค่า

นวัตกรรมสังคม (Social Innovation) คือการพัฒนารูปแบบความสัมพันธ์และการจัดการชุมชนใหม่ที่ตอบสนองต่อความต้องการทางสังคมที่ยังไม่ได้รับการแก้ไข เช่น ระบบการดูแลผู้สูงอายุโดยชุมชนที่ผสมผสานเครือข่ายความสัมพันธ์ดั้งเดิมกับบริการสมัยใหม่ หรือรูปแบบธุรกิจวิสาหกิจชุมชนที่สร้างทั้งรายได้และความเข้มแข็งทางสังคมไปพร้อมกัน และนวัตกรรมสถาบัน (Institutional Innovation) คือการพัฒนากฎระเบียบ โครงสร้าง และกลไกการบริหารชุมชนใหม่ที่มีประสิทธิภาพและเป็นธรรมมากขึ้น

กระบวนการสร้างนวัตกรรมจากฐานภูมิปัญญาท้องถิ่น

กระบวนการสร้างนวัตกรรมชุมชนที่มีประสิทธิภาพมักดำเนินไปในลักษณะที่ไม่เป็นเส้นตรง แต่เป็นวงจรที่หมุนวนและปรับตัวอย่างต่อเนื่อง โดยเริ่มจากการสังเกตและตระหนักรู้ถึงปัญหาหรือโอกาสในชุมชน กระบวนการนี้ต้องการผู้นำและสมาชิกชุมชนที่มีความสามารถในการมองเห็นสิ่งที่ผู้อื่นมองข้าม และตั้งคำถามต่อสิ่งที่เคยเป็นแบบนี้มาโดยตลอด

ขั้นตอนต่อมาคือการรวบรวมและสังเคราะห์ความรู้จากหลายแหล่ง ทั้งภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่ ความรู้จากชุมชนอื่นที่ประสบปัญหาคล้ายกัน และความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้อง การผสมผสานความรู้จากหลายแหล่งนี้มักเป็นจุดกำเนิดของนวัตกรรมที่น่าสนใจที่สุด เพราะการนำความรู้จากบริบทหนึ่งมาประยุกต์ใช้ในบริบทใหม่มักสร้างแนวทางที่ไม่มีใครคิดถึงมาก่อน จากนั้นจึงเข้าสู่ขั้นตอนของการทดลองและการเรียนรู้จากความผิดพลาด ซึ่งต้องการทั้งทรัพยากรสำหรับการทดลอง ความอดทนต่อความล้มเหลว และระบบการบันทึกและวิเคราะห์ผลที่ทำให้ทุกการทดลองสร้างความรู้ใหม่ไม่ว่าจะสำเร็จหรือไม่

การคิดเชิงออกแบบและการวิจัยเชิงปฏิบัติการในชุมชน

การคิดเชิงออกแบบ (Design Thinking) เป็นกระบวนการที่ได้รับการนำมาประยุกต์ใช้ในการสร้างนวัตกรรมชุมชนอย่างกว้างขวาง กระบวนการนี้เริ่มจากการทำความเข้าใจความต้องการและประสบการณ์ของผู้ใช้อย่างลึกซึ้งผ่านการสังเกตและการพูดคุย จากนั้นนิยามปัญหาอย่างชัดเจน ระดมความคิดสร้างสรรค์อย่างกว้างขวางโดยไม่ตัดสินในระยะแรก สร้างต้นแบบอย่างรวดเร็วและทดสอบกับผู้ใช้จริง แล้วปรับปรุงซ้ำ ๆ จนได้แนวทางที่ตอบโจทย์ได้จริง ข้อดีของกระบวนการนี้คือการให้ความสำคัญกับมุมมองของผู้ที่ได้รับผลกระทบจริงตั้งแต่ต้น ซึ่งสอดคล้องกับหลักการการมีส่วนร่วมของชุมชน

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research หรือ PAR) เป็นอีกแนวทางที่ทรงพลังในการสร้างนวัตกรรมชุมชน โดยผสมผสานกระบวนการวิจัยเชิงวิทยาศาสตร์เข้ากับการมีส่วนร่วมของชุมชนในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การกำหนดคำถามวิจัย การเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ ไปจนถึงการนำผลไปใช้ สมาชิกชุมชนไม่ได้เป็นเพียงผู้ถูกศึกษา แต่เป็นผู้ร่วมสร้างความรู้ที่มีบทบาทเท่าเทียมกับนักวิจัย แนวทางนี้ทำให้ความรู้ที่ได้มีความเกี่ยวข้องกับบริบทชุมชนสูง และชุมชนมีความเป็นเจ้าของผลการวิจัยที่นำไปสู่การนำไปใช้จริงได้มากกว่า

ปัจจัยที่ส่งเสริมและขัดขวางนวัตกรรมชุมชน

ปัจจัยที่ส่งเสริมความสามารถในการสร้างนวัตกรรมของชุมชนประกอบด้วยวัฒนธรรมชุมชนที่ให้คุณค่ากับการทดลองและการเรียนรู้ การมีผู้นำที่เปิดรับความคิดใหม่และสนับสนุนการริเริ่ม เครือข่ายความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นที่

อำนวยให้ความรู้ไหลเวียนอย่างเสรี การเข้าถึงทรัพยากรพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการทดลอง และการมีพื้นที่เชื่อมต่อกับความรู้และแนวคิดจากภายนอกที่กระตุ้นมุมมองใหม่

ในทางกลับกัน ปัจจัยที่ขัดขวางนวัตกรรมชุมชนได้แก่ ความกลัวความล้มเหลวและการวิจารณ์จากสังคม โครงสร้างอำนาจที่แข็งตัวซึ่งทำให้ผู้ที่มีความคิดสร้างสรรค์แต่ไม่มีสถานะในชุมชนไม่มีโอกาสแสดงออก การขาดทรัพยากรสำหรับการทดลองที่ทำให้ชุมชนติดอยู่กับวิธีการเดิม และการที่ชุมชนถูกโครงการพัฒนาจากภายนอกทำให้เคยชินกับการรอรับแนวทางจากผู้เชี่ยวชาญแทนที่จะพัฒนาความสามารถในการคิดและสร้างสรรค์ของตนเอง การสร้างนวัตกรรมชุมชนที่ยั่งยืนจึงต้องจัดการกับปัจจัยเหล่านี้อย่างมีกลยุทธ์และต่อเนื่อง เพื่อให้ชุมชนกลายเป็นระบบนิเวศที่เอื้อต่อการสร้างสรรค์และนวัตกรรมอย่างแท้จริง

5.4 การเชื่อมโยงความรู้ชุมชนกับระบบนิเวศนวัตกรรมภายนอก

(Connecting Community Knowledge with External Innovation Ecosystems)

ชุมชนที่แข็งแกร่งและมีระบบความรู้ภายในที่ดีเยี่ยมเพียงอย่างเดียวยังไม่เพียงพอสำหรับการพัฒนาที่ยั่งยืนในโลกยุคปัจจุบัน เพราะความท้าทายที่ชุมชนเผชิญมีความซับซ้อนและเชื่อมโยงกับระบบที่ใหญ่กว่ามากขึ้นทุกวัน การสร้างความเชื่อมโยงที่มีคุณภาพระหว่างความรู้และนวัตกรรมชุมชนกับระบบนิเวศนวัตกรรมภายนอก ไม่ว่าจะเป็นมหาวิทยาลัย สถาบันวิจัย ภาคเอกชน และหน่วยงานภาครัฐ จึงเป็นกลยุทธ์สำคัญที่ชุมชนต้องพัฒนาอย่างมีสติและมียุทธศาสตร์ ทั้งนี้เพื่อให้การเชื่อมโยงนั้นสร้างประโยชน์แก่ชุมชนอย่างแท้จริง ไม่ใช่การเปิดประตูให้ภายนอกเข้ามาใช้ประโยชน์จากชุมชนโดยไม่มีการแบ่งปันผลตอบแทนอย่างเป็นธรรม

ระบบนิเวศนวัตกรรมและตำแหน่งของชุมชน

ระบบนิเวศนวัตกรรม (Innovation Ecosystem) หมายถึงเครือข่ายของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องและสถาบันต่าง ๆ ที่ปฏิสัมพันธ์กันในการสร้าง พัฒนา และเผยแพร่นวัตกรรม ระบบนิเวศที่สมบูรณ์ประกอบด้วยสถาบันการศึกษาและวิจัยที่สร้างความรู้ใหม่ ภาคเอกชนที่นำความรู้ไปพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์และบริการ ภาครัฐที่กำหนดนโยบายและสร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อนวัตกรรม แหล่งทุนที่สนับสนุนการลงทุนด้านนวัตกรรม และชุมชนที่เป็นทั้งแหล่งความรู้ดั้งเดิมและผู้ใช้ประโยชน์จากนวัตกรรม

ในระบบนิเวศนวัตกรรมกระแสหลัก ชุมชนท้องถิ่นมักถูกมองเป็นเพียงผู้รับปลายทางของนวัตกรรมที่พัฒนาขึ้นโดยผู้อื่น ไม่ใช่ผู้มีส่วนร่วมในการสร้างนวัตกรรม การเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์นี้ให้ชุมชนได้รับการมองในฐานะผู้สร้างนวัตกรรมที่มีทรัพยากรความรู้อันมีคุณค่า และเป็นหุ้นส่วนที่เท่าเทียมในกระบวนการนวัตกรรม เป็นหัวใจของการสร้างความเชื่อมโยงที่ยุติธรรมและยั่งยืนระหว่างชุมชนกับระบบนิเวศนวัตกรรมภายนอก

รูปแบบความร่วมมือระหว่างชุมชนกับสถาบันภายนอก

ความร่วมมือระหว่างชุมชนกับมหาวิทยาลัยและสถาบันวิจัยมีหลายรูปแบบที่มีระดับการมีส่วนร่วมของชุมชนแตกต่างกัน รูปแบบที่ชุมชนมีส่วนร่วมน้อยที่สุดคือการที่นักวิจัยมาเก็บข้อมูลในชุมชนแล้วกลับไปวิเคราะห์และตีพิมพ์ในวารสารวิชาการ ชุมชนไม่ได้รับประโยชน์ใด ๆ จากงานวิจัยนั้นนอกจากคำขอบคุณในบทนำ รูปแบบที่ดีกว่าคือการวิจัยเชิงบริการวิชาการที่นักวิจัยนำผลการวิจัยกลับมาให้ชุมชน แต่ยังคงอยู่ในกรอบของการที่ผู้เชี่ยวชาญภายนอกเป็นผู้กำหนดคำถามและแนวทาง

รูปแบบที่มีคุณค่าสูงสุดและสอดคล้องกับหลักการมีส่วนร่วมคือการวิจัยแบบหุ้นส่วน (Research Partnership) ที่ชุมชนมีส่วนร่วมตั้งแต่การกำหนดคำถามวิจัยที่ตรงกับความต้องการจริงของชุมชน ไปจนถึงการร่วมวิเคราะห์ผลและตัดสินใจเกี่ยวกับการนำไปใช้ประโยชน์ ในรูปแบบนี้ ชุมชนไม่ได้เป็นเพียงผู้ให้ข้อมูล แต่เป็นผู้ร่วมสร้างความรู้ที่มีสิทธิ์ในผลงานนั้นอย่างเท่าเทียม ตัวอย่างที่น่าสนใจในไทยคือความร่วมมือระหว่างมหาวิทยาลัยแม่โจ้กับชุมชนเกษตรอินทรีย์ในภาคเหนือ และความร่วมมือระหว่างคณะเภสัชศาสตร์ของมหาวิทยาลัยหลายแห่งกับชุมชนสมุนไพรในการวิจัยและพัฒนาผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรท้องถิ่น

ความร่วมมือกับภาคเอกชนมีศักยภาพในการสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจให้แก่นวัตกรรมชุมชนได้อย่างมีนัยสำคัญ บริษัทที่ต้องการวัตถุดิบธรรมชาติ ผลิตภัณฑ์เฉพาะถิ่น หรือองค์ความรู้ด้านสมุนไพรและเกษตรกรรม อาจเป็นหุ้นส่วนทางธุรกิจที่สร้างรายได้ยั่งยืนให้แก่ชุมชนได้ อย่างไรก็ตาม ความร่วมมือกับภาคเอกชนต้องดำเนินการด้วยความระมัดระวังเป็นพิเศษ เพราะแรงจูงใจเชิงกำไรของภาคเอกชนอาจนำไปสู่การที่ชุมชนถูกผูกมัดกับสัญญาที่ไม่เป็นธรรม สูญเสียการควบคุมทรัพยากรและความรู้ของตนเอง หรือกลายเป็นเพียงซัพพลายเออร์ราคาถูกที่ไม่มีอำนาจต่อรอง

แนวคิดนวัตกรรมแบบเปิดและการประยุกต์ใช้ในชุมชน

แนวคิดนวัตกรรมแบบเปิด (Open Innovation) ที่ Henry Chesbrough พัฒนาขึ้น เสนอว่าองค์กรไม่ควรพึ่งพาเพียงความรู้ภายในในการสร้างนวัตกรรม แต่ควรแลกเปลี่ยนความรู้และนวัตกรรมกับภายนอกอย่างเปิดกว้าง แนวคิดนี้สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในบริบทชุมชนได้อย่างน่าสนใจ ชุมชนที่เปิดรับความรู้และแนวคิดจากภายนอกอย่างมีกลยุทธ์ ในขณะที่แบ่งปันนวัตกรรมและความรู้ดั้งเดิมของตนกับชุมชนอื่นและสถาบันภายนอก สามารถเร่งกระบวนการสร้างนวัตกรรมและเข้าถึงตลาดและทรัพยากรใหม่ได้เร็วกว่าชุมชนที่ปิดตัวเอง

เครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างชุมชน (Inter-Community Learning Networks) เป็นรูปแบบของนวัตกรรมแบบเปิดที่เหมาะสมกับบริบทชุมชนเป็นพิเศษ เมื่อชุมชนที่เผชิญกับปัญหาคล้ายกันสร้างช่องทางในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์และนวัตกรรม ทุกชุมชนในเครือข่ายสามารถเรียนรู้จากความสำเร็จและความล้มเหลวของกันและกันโดยไม่ต้องเริ่มต้นใหม่ทุกครั้ง เครือข่ายเกษตรกรอินทรีย์ที่แลกเปลี่ยนพันธุ์พืชและเทคนิคการเพาะปลูก เครือข่ายวิสาหกิจชุมชนที่แบ่งปันกลยุทธ์การตลาด และเครือข่ายชุมชนป่าที่แลกเปลี่ยนแนวทางการจัดการทรัพยากร ล้วนเป็นตัวอย่างของนวัตกรรมแบบเปิดในระดับชุมชนที่เกิดขึ้นในสังคมไทย

การคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญาและการจัดการความเสี่ยง

การเชื่อมโยงกับระบบนิเวศนวัตกรรมภายนอกมาพร้อมกับความเสี่ยงที่ชุมชนต้องตระหนักและจัดการอย่างรอบคอบ ความเสี่ยงสำคัญได้แก่การสูญเสียการควบคุมความรู้ดั้งเดิม การที่ผู้ภายนอกนำความรู้ชุมชนไปจดสิทธิบัตรโดยไม่ได้รับความยินยอม และการที่ชุมชนถูกผูกมัดกับความสัมพันธ์การพึ่งพาที่ไม่สมดุล

การสร้างระบบคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญาของชุมชนที่มีประสิทธิภาพต้องดำเนินการทั้งในเชิงกฎหมายและในเชิงกระบวนการ ในเชิงกฎหมาย ชุมชนควรมีความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญา กฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืชพื้นเมือง และกลไกการแบ่งปันผลประโยชน์ที่ระบุในอนุสัญญาความหลากหลายทางชีวภาพ ในเชิงกระบวนการ ชุมชนควรจัดทำโปรโตคอลชุมชน (Community Protocol) ที่ระบุเงื่อนไขการเข้าถึงความรู้ชุมชนไว้อย่างชัดเจน และสร้างกระบวนการการยินยอมที่เสรีและมีข้อมูลครบถ้วน (Free Prior and Informed Consent) ก่อนที่จะอนุญาตให้ภายนอกเข้าถึงความรู้ดั้งเดิม

การสร้างความเชื่อมโยงที่ดีจึงต้องสมดุลระหว่างการเปิดรับโอกาสจากภายนอกกับการรักษาอำนาจการควบคุมของชุมชน ชุมชนที่สามารถบรรลุความสมดุลนี้ได้จะสามารถใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศนวัตกรรมภายนอกได้อย่างเต็มที่ ในขณะที่ยังคงรักษาเอกลักษณ์ อัตลักษณ์ และความเป็นเจ้าของทรัพยากรความรู้ของตนไว้ได้อย่างมีศักดิ์ศรี